

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adina DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

HƏQİQƏT ASLAN QIZI HACIYEVA

**ALMAN DİLİNDƏ XƏBƏRLİK KATEQORİYASI VƏ
ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI**

10.02.04 – German dilləri

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2012

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya elmləri doktoru, professor

Fərqanə Nurəli qızı Nurəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı müəssisə: Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik,
Alman-fransız və ingilis dilləri kafedraları

Müdafiə _03___04___ 2012-ci ildə saat _____

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların (növbədən və limitdən kənar) müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

**D.01.141 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri
doktoru, professor:**

Q.İ.Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Ünsiyyət prosesində yüksək işlənmə tezliyinə malik informasiyanın ötürülməsində və qəbulunda müstəsna rolunu cümlənin mövcudluğunu təmin edən amillərdən ən vacibi onun xəbərlilik xüsusiyyətidir. Cümlədə ifadə olunan fikirlə bağlı hökmün verilib-verilməməsi cümlənin məhz bu xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlilik kateqoriyasının tədqiqi sahəsində ayrı-ayrı tədqiqat işləri yerinə yetirilsə də, problemin həlli ilə bağlı dilçilər arasında hələ də fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Müxtəlif sistem və struktur özəllikləri olan alman və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında xəbərliliyin ifadə formalarının qarşılıqlı-müqayisəli şəkildə tədqiq olunması qarşılaşdırılan dillərin daxili xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında çox önəmlidir. Xəbərlilik kateqoriyasının tədqiq olunması cümlənin struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı bir çox mübahisəli məsələlərin elmi həllinə imkan verir. Cümlənin sintaktik strukturunda predikativliyi təmin edən vasitələrin dəqiqləşdirilməsi və düzülüş xüsusiyyətlərinin araşdırılması, eləcə də onların Azərbaycan dilində qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi işin aktuallığını təmin edən amillərdəndir. Sözsüz ki, hər iki dilin materialı əsasında xəbərliliyin əsaslı şəkildə tədqiqi nəzəri və praktik tələbatdan irəli gələn bir məsələdir. Dissertasiya işi alman və Azərbaycan dillərinin materialı üzrə xəbərliliyin müqayisəli şəkildə tədqiq olunması sahəsində ilk tədqiqat işi kimi qiymətləndirilə bilər. Tədqiqat işi cümlələrin sintaktik strukturlarındakı izomorfizmi izləməkdə, düzgün ifadə olunmasında, ifadə olunanın gerçəkliyə nə dərəcədə uyğun gəlməsində hansı faktorların həlledici olduğunu dəqiqləşdirmək baxımından da aktualdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Xəbərlilik probleminin ilk dəfə olaraq alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında yerinə yetirilməsi, alman dilində feli və ismi xəbərə malik cümlələrin Azərbaycan dilində ifadə olunmasına dair qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirir. Alman dilində xəbərlilik kateqoriyasının xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onun Azərbaycan dilində ifadə formalarının araşdırılması bu sahədə atılan ilk addım kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın obyektı. Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlik kateqoriyası və onun canlı danışıqda ifadə formaları bu dissertasiya işinin obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Alman və Azərbaycan dillərində qarşılıqlı-müqayisəli və eksperimental-fonetik təhlil metodlarının tətbiqi ilə xəbərlik kateqoriyasının tədqiqindən əldə edilən nəticələri ümumiləşdirmək və onlar arasında mövcud fərq və oxşarlıqları sistemləşdirmək tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi alman və Azərbaycan dillərində xəbərlik kateqoriyasının xüsusiyyətlərini və onun hər iki dildə ifadə formalarını müqayisəli şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

- xəbərlik kateqoriyası ilə əlaqədar mövcud dilçilik ədəbiyyatındakı fikir və mülahizələrin tənqidi təhlilini vermək və onlara münasibət bildirmək;

- xəbərlik kateqoriyasının reallaşdığı dil materialını və cümlə nümunələrini seçib təhlil etmək;

- toplanmış tədqiqat materialını sistemləşdirmək və bu əsasda xəbərliyin ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək;

- xəbərlik kateqoriyasının ifadəsində intonasiyanın rolunu müəyyənləşdirmək üçün eksperimental təhlil aparmaq;

- müqayisə olunan dillərdə xəbərlik kateqoriyasının ifadəsində oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Alman dilində xəbərlik kateqoriyasının tədqiq edilməsi və onun Azərbaycan dilində ifadə formalarının araşdırılması, dissertasiya işində əldə edilən nəticələr və tövsiyələr alman dilinin sintaksisinin, xüsusilə cümlənin struktur və semantik cəhətdən formalaşması, müqayisə olunan dillərdə propozisional və xəbərlik əlaqələrinin öyrənilməsi, eləcə də müqayisəli-tipoloji materialın işlənib hazırlanması üçün nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Dillərin müqayisəli şəkildə tədqiqi eyni zamanda onların inkişafına qarşılıqlı təsir göstərir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada əldə edilən nəticələrdən alman və Azərbaycan dillərində xəbərlik problemini şərh edərkən istifadə oluna bilər. Tədqiqatın nəticələrindən ali məktəbin filoloji fakültələrində müqayisəli-tipoloji sintaksis üzrə seçmə kursların hazırlanmasında və tədrisində, alman dilində xəbər mövzusunda həsr olunan seminar və mühazirələrdə istifadə oluna bilər. Əldə edilən

nəticələrdən müqayisəli-tipoloji problemlərin şərhində istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

- xəbərlilik kateqoriyası alman və Azərbaycan dillərində cümlənin yaranmasını təmin edən əsas amillərdən biridir.

- alman və Azərbaycan dillərində xəbər leksik, qrammatik və fonetik vasitələrlə ifadə olunur.

- qarşılaşdırılan dillərdə xəbərin ifadəsində intonasiyanın rolu böyükdür.

- müqayisə olunan dillərdə xəbərliliklə bağlı oxşar və fərqli xüsusiyyətlər həmin dillərin sistem və struktur müxtəlifliyindən və izomorfluğundan irəli gəlir.

Tədqiqatın materialı və metodları. Dissertasiyada təhlil materialı kimi istifadə olunan cümlələr alman və Azərbaycan dillərində canlı danışqdan, mövcud bədii ədəbiyyatdan, jurnal və qəzet səhifələrindən toplanmışdır.

Cümlələrin seçilməsində xəbərliliyin ifadə vasitələri diqqət mərkəzində olmuşdur. Materialın seçilməsində feli və ismi xəbərlərin xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına imkan verə biləcək misallar nəzərə alınmışdır. Dissertasiya işində hər iki dildə yalnız nəqli, məlumat xarakterli cümlələr təhlil materialı kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində əsas etibarilə təsvir və müqayisəli təhlil, qarşılaşdırma-tutuşdurma, eləcə də nəzəri cəhətdən irəli sürülən fikirlərin təcrübi yolla yoxlanılması üçün eksperimental-fonetik metodlardan istifadə olunmuşdur. Bu metodların tətbiqi müqayisəyə cəlb olunan dillərin materiallarını ayrılıqda təhlilinə və bunun nəticəsində əldə edilən faktların qarşılaşdırma və müqayisə metodları əsasında ümumiləşdirilməsinə imkan verir. Cümlələrin intonasiya strukturlarının müəyyənləşdirilməsində son dövrlərdə dillərin tədqiqi sahəsində geniş şəkildə tətbiq olunan və səmərəliliyiylə seçilən “PRAAT”kompüter proqramından istifadə olunub.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrasında yerinə yetirilib. Dissertasiyanın məzmunu qeyd olunan kafedradakı, eləcə də praktik alman dili kafedrasında mürəzələrdə öz əksini tapıb. Tədqiqat işinin müvafiq bölmələrinə dair müxtəlif məzmunlu məqalələr elmi məcmuələrdə və konfrans materiallarında çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 146 səhifədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyənləşdirilir, elmi yeniliyi, tədqiqat metodları, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobasiyası və quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Xəbərlilik kateqoriyası və onun tədqiqi tarixinə bir baxış**” adlanan **I fəsl**i üç yarımbölmədən ibarətdir. Bu fəsildə alman və Azərbaycan dillərində xəbərlilik kateqoriyasının öyrənilməsi vəziyyəti, eləcə də problemə həsr olunmuş mövcud tədqiqat işləri araşdırılır, tənqidi cəhətdən təhlil olunur. Xəbərlilik kateqoriyası problemi dilçilik üçün heç də yeni hadisə deyil. Onun tədqiqi tarixi sintaksisin tədqiqi tarixi ilə üst-üstə düşür. Xəbərliliyi danışıq aktının baş tutmasında həlledici rol oynayan və dilin sintaktik strukturunda mərkəzi mövqedə duran cümlədən kənar hadisə kimi qəbul etmək məntiqi cəhətdən düzgün olmazdı. Bu kateqoriya dünyanın əksər dilləri üçün xarakterik olduğundan problemin həlli ilə əlaqədar müxtəlif dillərin materialları əsasında tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir¹. Aydın ki, sintaksisin obyektini olan cümlənin tədqiqini həmin vahidin özəyində duran mübtəda-xəbər münasibətini araşdırmadan həyata keçirmək qeyri-mümkündür. İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində cümlənin struktur-semantik tədqiqi ilə bağlı yerinə yetirilən tədqiqat işlərində xəbərlilik kateqoriyası haqqında xeyli məlumat vardır². Cümlə məsələsinin mürəkkəbliyi heç bir şübhə doğurmur. Bu barədə saysız-hesabsız təriflər vardır ki, bunlar da cümlənin məntiqi, psixoloji və s. xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hələ ötən əsrin əvvəllərində Y.Ris belə təriflərdən 140-nı toplayıb çap etdirmişdi³.

¹ Admoni W. Der deutsche Sprachbau. 4. überarbeitete und erweiterte Auflage-M: 1982; Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung, Düsseldorf, 1962; Glinz H. Die innere Form des Deutschen. Eine neue deutsche Grammatik, 4. Auflage, Bern München', 1962; Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: 1985; Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə. Bakı: Elm, 1963 və s.

² Bu barədə bax: Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988; Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig: 1980; Engel U. Deutsche Grammatik. 3. korrigierte Auflage, Heidelberg, 1996.

³ Ries J. Was ist ein Satz? Prag. 1931, 208-224; Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. Bakı, 2006, s. 127-128.

Y.Ris cümlənin tipik xüsusiyyəti kimi onun ikiüzvlü olmasını göstərir. Şübhəsiz, o, ikiüzvlü deməklə cümlənin qrammatik strukturunda subyekt + predikat vəhdətini əsas götürür. Y.Risin fikrincə, dildə birüzvlü cümlələr də işlənir, lakin bunlar azlıq təşkil edirlər. Tədqiqatçı hətta birüzvlü cümlələri dil üçün müstəsna hal kimi qəbul edir.¹

Alman dilinin sintaksisinə, xüsusilə cümlə probleminə həsr olunmuş tədqiqat işlərində, eləcə də alman dilinin qrammatikasına aid əsərlərdə xəbərlilik probleminə dair müxtəlif fikirlər söylənilir.² Alman dilçiliyində cümlənin sintaktik strukturu ilə bağlı tədqiqat işlərinin təhlili göstərir ki, dilçilərin məsələyə dair yekdil fikirləri yoxdur. Mövcud fikir müxtəlifliyini problemin hansı istiqamətdən tədqiq olunması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, müxtəlif müəlliflərin problemin həllinə yanaşma tərzii müxtəlif olduğundan, onların irəli sürdüyü fikirlər də bir-birindən fərqlənir.

Cümlə üçün subyekt və predikatın vacibliyi əksər dilçilər tərəfindən irəli sürülür. Subyekt və predikat münasibəti hər bir cümlənin əsasını təşkil edən əsas münasibətdir. Bu münasibət subyektlə predikat arasındakı tabelilik formasındadır. Predikativ münasibətdə olan bu üzvlər bir-birinin yaradıcısı olur, biri digərinin mövcudluğunu təmin edir.

Bununla belə, istər alman, istərsə də Azərbaycan dilində cümləyə bənzər cümlələrlə (*//Der Arzt untersucht den Kranken// (Həkim xəstəni müayinə edir)*), yanaşı, Y.Risin təbirincə demiş olsaq, azlıq təşkil edən təktərkiibli cümlələr də işlənir

Hər iki dildə cümlə canlı danışıqla bağlı olub situativ xarakterlidir. Dildə cümlənin situativ xarakterli olmasını göstərmək üçün aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək:

Dəmir yol vağzalında qatarı gözləyən adamlar qatarın uzaqdan yaxınlaşdığını görüb deyirlər:

/Da kommt er.//

/Budur, o gəlir.//

/Der Zug kommt.//

/Qatar gəlir.//

/Endlich!//

/Nəhayət ki!//

/Der Zug!//

/Qatar!//

¹ Ries J. Was ist ein Satz? Prag. 1931. s. 70

² Clement D., Thümmel W. Grundzüge einer Syntax der deutschen Standardsprache. Frankfurt a. M: 1975; Eggers H. Zur Syntax der deutschen Sprache der Gegenwart. // Studiumgenerale, H 1.1962; Eichler W., Büntig K.D. Deutsche Grammatik. 6. Auflage, Mannheim, 1996; Moskalskaya O.Grammatik der deutschen Gegenwartssprache.Moskau: 1983, S.214 -225; Schendels E. Deutsche Grammatik (Das Modalwort). Moskau, 1982.

Nümunələrdən aydın olur ki, qatarı gözləyənlər onun yaxınlaşdığını görüb, bunu başqalarına çatdırmaq və bildirmək üçün situativ xarakterli müxtəlif sözlərdən istifadə edirlər. Bu vahidlərin hər biri eyni fikrin ifadəsinə, yəni “qatarın gəlməsini” bildirməyə xidmət edir. Bunlar situativ baxımdan nisbi bitmiş fikir ifadə edirlər. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz /Da kommt er// sözlərinin semantikasi məhz həmin situasiya ilə bağlı aydınlaşır. Lakin həmin sözlər başqa situasiyada işlənsəydi, onun propozisiya xüsusiyyətləri birinci ilə eyni olmayıb ondan fərqlənəcəkdir. Məsələn, müəllimi gözləyən tələbələr onu uzaqdan görərək /Da kommt er// sözlərini işlədirlər. Deməli, formaca eyni olan bu vahidlər situasiyadan asılı olaraq müxtəlif mənaların təmsilçisi də ola bilər.

Xəbərlilik formal cəhətdən aşkar və qapalı ola bilər. Şübhəsiz ki, cümləyə daxil olan xəbərlilik xüsusiyyəti aşkar ifadə olduğu halda (/Der Professor kommt// (Professor gəlir), təktərkibli cümlələrdə bu münasibət qapalı formada ifadə olunur (/Səhər//, /Məşə kənarı//).

«Səhər» kimi çıxış edən bu vahid nominallıq deyil, kontekstlə bağlı hadisənin nə zaman baş verdiyini göstərir.

H.Paulun fikrincə, alman dilində bir sözdən ibarət olan cümlələrin olması o demək deyildir ki, bu cümlə birtərkibliyə¹. /Feuer/ kimi ilk baxışdan təktərkibli görünən bu sözlər intonasiya vasitəsilə birtərkibli olur.

Cümlənin semantik xüsusiyyətlərini təhlil edən H.Brinkmana görə, cümlə nitq vahidi deyil, dil vahididir². Onun fikrincə, cümlələr də başqa dil vahidləri kimi dildə əvvəlcədən mövcuddurlar. Bu mənada o, cümləni də söz kimi nəzərdən keçirir. Şübhəsiz, onun bu fikri reallığı əks etdirmir.

O.Moskalskaya məsələyə fərqli yanaşır. O yazır ki, “müəyyən situasiya ilə bağlı nitq prosesində yaranan cümlələr heç də dil inventarını təmsil etmir... bunlar hər dəfə yeni formalarda yaranırlar³. Beləliklə, müəllif cümləni minimal nitq vahidi kimi qəbul edənlərə haqq qazandırır.

H.Qlins isə danışıq prosesində yaranan və müəyyən nisbi bitkinlik ifadə edən sintaktik vahidə məna və intonasiya vahidi kimi baxır. Belə sintaktik vahidlərin mənası dinləyiciyə xəbərlilik vasitəsilə çatdırılır.⁴

¹ Паул Г. Принципы истории языка. М.: 1960, с. 143.

² Brinkmann H. Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung, Düsseldorf, 1962, s. 457.

³ Moskalskaya O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Moskau: 1983, s. 214.

⁴ Glinz H. Die innere Form des Deutschen. Eine neue deutsche Grammatik, 4. Auflage, Bern-München, 1962, s. 57.

H. Qlinsin cümlə haqqında fikirləri mübahisəlidir. O, cümləni danışığ vahidi, ən kiçik ifadə etmə vahidi, ən kiçik nəfəs vahidi kimi qəbul edir.

V. Flemiq xəbərlinin cümlədə hansı semantik yük daşdığını şərh edir¹. Onun fikrincə, cümlədə ifadə olunan yeni fikir xəbərdə ifadə olunur.

V. Admoni cümlənin əksər hallarda subyekt və predikat kimi tərkib hissələrindən ibarət olduğunu vurğulayır. Bu tərkib hissələr arasında münasibətlər xüsusi morfoloji formalarda ifadə olunur. Alman dilində cümləni xarakterizə edən V. Admoni onun ikiüzlüyünü qeyd etməklə bərabər, birincini ad (nominal), ikincini isə feli (verbal) adlandırır². Onun fikrincə, ikiüzlü cümlələr alman dilində cümlə üçün onun predikativ strukturunun formal ifadəsinin nə qədər vacib olduğunu sübuta yetirir³. /Er arbeitet/. /Er ist Arbeiter// kimi cümlənin danışığ vahidi kimi qəbul olunmasını təmin edən qrammatik kateqoriyaların sayının üç olduğu fikrini irəli sürənlər də vardır. Bu kateqoriyalar feli kateqoriyalar kimi felin dəyişkən formalarında ifadə olunur. O. Moskalskaya həmin üç feli kateqoriyanı cümlə səviyyəsində onu müəyyənləşdirən xəbərlilik kateqoriyası adlandırır⁴.

F. Veysəlli german dillərində sintaksisin vahidlərindən, o cümlədən onların semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bu sahədə özündən əvvəlki dilçilərin (L. Blumfeld, V. Admoni, N. Xomski,) fikirlərini təhlil edərək, problemə münasibətini belə göstərir: «Beləliklə, cümləni söz yığımı deyil, obyektiv gerçəkliyi əks etdirən söz və söz formalarının mənaca bir-birilə çulğalaşan düzümü kimi götürdükdə hər bir cümlənin konkret mənasını açmaq mümkündür ki, bu da reallaşan strukturun semantik səciyyəsinə müəyyənləşdirmək deməkdir»⁵. Hər bir cümlənin semantik səciyyəsi xəbərlə ifadə olunur, çünki məhz xəbərlə ifadə olunan fikir ya təsdiq, ya da inkar olunur, reallıqla necə uzlaşdığı göstərilir.

Alman dilində cümlədə xəbərlilik kateqoriyasının daşıyıcısı şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişən feldir. Məhz o, cümlənin ifadə olunmasında modallığı, hadisənin baş verdiyi zamana münasibətini və arqument-predikat münasibətində icraçı şəxsi müəyyən edir. Məsələn: /Der Student kommt/(Tələbə gəlir). Bu cümlədə şəxsə və kəmiyyətə görə

¹ Flämmig W. Grammatik des Deutschen. Akademie-Verlag. 1991.

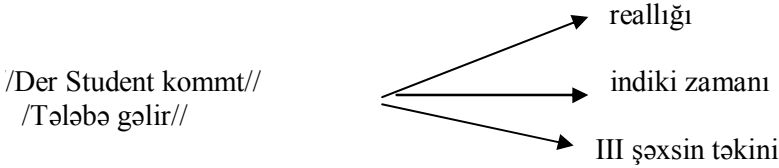
² Admoni W. Der deutsche Sprachbau. 4. überarbeitete und erweiterte Auflage, M: 1982, s. 225.

³ Yenə orada, s. 226.

⁴ Moskalskaya O J. Deutsche Sprachgeschichte. Leningrad, 1969.

⁵ Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2003, s. 332.

dəyişən «komm» feli xəbərlik kateqoriyasının daşıyıcısıdır. «Komm» feli burada mübtədə ilə xəbər arasında hərəkətin predikativ xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. O. Moskalskaya qeyd edir ki, bu halda fel (*komm*) xəbərlik üçün xarakterik olan üç əlaməti təmsil edir¹. Müq. et:

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinə dair yazılmış əsərlərdə belə bir fikir vurğulanır ki, cümlədə mübtədə və xəbərin ifadəçiləri olan iki qütbün varlığı və bu qütblərin predikativ əsaslarda birləşməsi vacibdir. Mübtədə və xəbəri prinsip etibarlı ilə cümlənin zəruri üzvləri hesab edən Y. Seyidov iki məntiqi-grammatik qütbəsüz cümlənin ola bilmədiyini qeyd edir².

Cümlənin formalaşması prosesində bəzi dilçilər xəbərin həlledici olduğunu, digərləri isə cümlənin yaranmasında mübtədanın əsas rol oynadığını qeyd edirlər³. Z. Budaqova yazır ki, xəbər qrammatik cəhətdən mübtədəyə tabedir, yəni o, mübtədanın tələbinə görə müəyyən əlamətlər qəbul edir⁴.

Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir formalaşmış ki, mübtədə cümlənin nüvəsini təşkil edir. Dil materialının təhlili göstərir ki, hökm və fikirlərin ifadəsi xəbərlə mübtədanın əlaqəsində gerçəkləşir. Onların bu əlaqəsi həm də xəbərlik kateqoriyasını yaradır.⁵ Məsələn:

/Die Studenten werden heute eine Prüfung ablegen//.

(Tələbələr bu gün imtahan verəcəklər.)

Bu cümlələrin strukturlarından aydın olur ki, xəbərlik sözlərin nizamlı düzülüşündən və qrammatik üsullarla əlaqələnməsindən meydana gəlir, burada modallıq (təsdiq və hadisənin gerçəkliyə uyğun gəlməsi),

¹ Moskalskaya O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Moskau: 1983, s. 221.

² Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1978, s. 96.

³ Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, s. 145.

⁴ Budaqova Z. Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə. Bakı: Elm, 1963, s. 61.

⁵ Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Maarif, 1985, s. 146.

zaman (hadisənin gələcək zamanda icra olunacağı ifadə olunur) və şəxs kateqoriyaları (III şəxsin cəmi) dildə danışanın, həqiqətə münasibətini bildirir və cümlənin bütövlükdə yaranmasında mühüm rol oynayır. Bu əlamətlərdən məhrum olan nitq vahidi ya ayrı-ayrı leksik vahidlər – sözlər, ya da söz birləşmələri olaraq qalacaqdır.¹

Məntiqə görə, nəqli cümlədə hökm mübtəda-xəbər strukturuna malikdir. Lakin elə cümlələr də vardır ki, tərkibində nə fel, nə də xəbər vardır, lakin cümlədir. Çünki onlar intonasiya vasitəsilə xəbərliyə malikdir. Məs. /Ataş!/, /Bulaq başı// və s. Cümlədə xəbərlik müəyyən bir sözün və ya sözlərin gerçəklik və ya varlıq haqqında məlumat vermək qabiliyyəti ilə ölçülür. Məlumatın verilməsində hadisə ya təsdiq olunur, ya da inkar edilir. Məsələn: /O bütün günü bağda işlədi//. Bu cümlədə ifadə olunan fikir və yaxud da hökm təsdiqləndiyi halda, başqa bir cümlədə fikir inkar edilə bilər.

Alman və Azərbaycan dillərində cümlənin xəbərlik xüsusiyyətlərinə dair irəli sürülmüş fikirlərin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olur ki, müxtəlif dillərin cümlə quruluşunda və cümlələrin düzəlməsində, onların sintaktik strukturlarında çarpazlaşma da özünü göstərir. Hər iki dildə cümlənin əsasını təşkil edən mübtəda-xəbər tərkib hissələri arasında predikativ münasibətin mövcudluğu buna bariz sübut ola bilər. Hər iki dildə xəbərlik qrammatik kateqoriya kimi cümlədə mübtəda ilə xəbər arasındakı münasibətlərin forma və mənaca ifadəsidir. Şübhəsiz, bunun hər iki dilin qrammatik quruluşunda öz yeri vardır. Ona görə də nəzəri cəhətdən A.Axundovun irəli sürdüyü “Hər bir qrammatik kateqoriya yalnız forma və mənanın vəhdətidir ki, dilin qrammatik quruluşunda, onun sistemində mütləq mövcud olur”² fikri təcrübədə heç bir şübhə oyturmır.

Dissertasiyanın *“Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlik kateqoriyasının ifadə vasitələri”* adlanan *II fəslində* alman və Azərbaycan dillərində xəbərliliyin ifadə vasitələri və onların müxtəlif formaları araşdırılır. İstər alman, istərsə də Azərbaycan dilində xəbərlik müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilər. Bu vasitələrin müxtəlifliyi xəbərliliyin ifadə müxtəlifliyinə səbəb olsa da, funksional cəhətdən onlar bir məqsədə - cümlənin formalaşmasına, cümlədə ifadə olunan fikri bildirməyə və ifadə olunanın dinləyici tərəfindən düzgün dərk olunmasına

¹ Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif. 1972, s. 102

² Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, s. 29

xidmət edir. Hər iki dildə subyektlə baş vermiş hadisə arasındakı bu əlaqə şəxsə, kəmiyyətə və zamana görə münasibətdə ifadə olunur. Məs.: *Er trifft sie an der Haltestelle*// (O, qıza dayanacaqda rast gəlir.) cümləsində xəbər kimi çıxış edən /trifft/ (treffen) feli mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Bu sintaktik əlaqə münasibəti cümlədə xəbərliyin ifadəsində əsas şərtlərdəndir. Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlilik həm ayrıca fellə, həm də digər nitq hissələrinin iştirakı ilə ifadə olunur. Məs.: *Die armen Leute sind unzufrieden*// (Kasib insanlar narazıdırlar.)/*Alle Gäste sind oben*// (Bütün qonaqlar yuxarıdadırlar).

Cümlələrdə mübtədə-xəbər münasibətlərinin təhlili belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, mübtədə və xəbər arasında kəmiyyətə görə uzlaşma hər iki dil üçün xarakterik olsa da: *Der Student antwortet*// (Tələbə cavab verir), *Die Studenten antworten*// (Tələbələr cavab verirlər.), bunlar arasında müəyyən fərq də özünü göstərir. Bu fərq onunla izah olunur ki, Azərbaycan dilində mübtədə və xəbər arasında əlaqə bəzən pozulur (mübtədə cansız əşya, şəxs bildirməyən canlılarla ifadə olunduqda) Məs:

/Quş uçar// - Der Vogel fliegt //

/Quşlar uçar// - Die Vögel fliegen//

/Stol təzədir// - Der Tisch ist neu//

/Stollar təzədir// - Die Tische sind neu //və s.

Situasiyadan asılı olaraq yaranan cümlələr tərkibcə müxtəlif olduğundan onlarda ifadə olunan məlumat müxtəlif tərzlərdə dinləyicilərə çatdırılır. Məs: *Die Sonne scheint*// cümləsində informasiya feli xəbərlə ötürülür. Deməli, feli xəbər fikrin daşıyıcısıdır. Burada fikrin tamamlanması üçün əlavə bir üzvə ehtiyac duyulmur. Çox halda isə fel təklidə fikrin tamamlanması üçün başqa bir üzv tələb edir və onunla birlikdə fikrin tamamlanması başa çatır. Belə vəziyyətdə fel ifadə olunan fikirdə nüvəni təşkil edir. Onunla əlaqədə olan digər üzvlər (tamamlıq, zərflilik və s.) isə fikrin tamamlanmasında yardımçı rol oynayır.

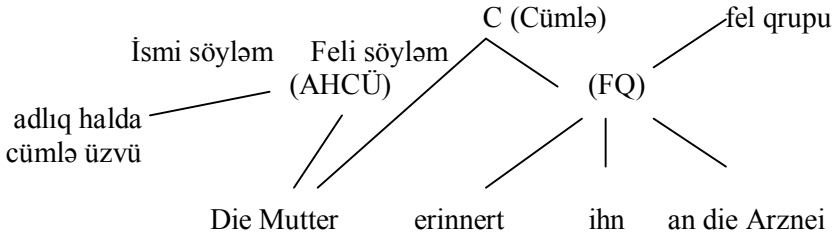
Məsələn:

	/Die	ruft	das Kind //
Mutter		fikrin nüvəsi	fikrin tamamlanması

FİKİR

Əlbəttə, burada fikrin tamamlanması üçün bir üzv tələb olunmuş, lakin bu üzvlərin sayı çox da ola bilər. Göründüyü kimi, feli söyləmdə iki kateqoriyaya mənsub cümlə üzvləri işlənir: fellə ifadə olunan üzv və ismi söyləm. Fellə ifadə olunan üzvün funksiyası: predikatın nüvəsi; ismi söyləmin funksiyası isə tamamlıq, zərf yaxud predikativdir. Felsiz fel qrupu əmələ gəlmədiyindən, fel qrupun özəyini təşkil edir. Bunun üçün aşağıdakı cümlənin struktur quruluşunu nəzərdən keçirək:

Bu cümlədə /erinnert ihn an die Arznei/ feli söyləmdir və burada /erinnert/ xəbərin nüvəsini təşkil edir. Cümlənin quruluşunun formalaşmasında iştirak edən digər üzvlər: vasitəsiz tamamlıq (ihn) və vasitəli tamamlıq (an die Arznei) ismi üzvlərdir. Alman dilində əksər cümlələrdə cümlənin nüvəsini (Satzkern) fel-predikativ söz qrupu təşkil edir. Fel-predikativ söz qrupu təsriflənən fel və onunla əlaqəli və xəbərə aid olan komponentlərdən (analitik fel formalarının üzvü kimi işlənən felin ad formaları ayrılan ön şəkilçilər və s.) düzəlir.

Alman dilində bəzi cümlələrdə leksik-idiomatik xəbərin hissəsinin işlənməsi mütləqdir. Əks təqdirdə ifadə olunan fikir anlaşılır.

Məsələn: /Sie essen sich satt/ (Onlar doyunca yeyirlər.)

Bu cümlədə /satt/ sözünün işlənməsinə mütləq ehtiyac duyulur. Əgər həmin cümləni /satt/ sözsüz demiş olsaq, bu zaman ifadəsi nəzərdə tutulan fikir düzgün anlaşılmaıyacaq.

Məs: */Sie essen sich/ (Onlar özlərini yeyirlər.)

Müqayisə olunan alman və Azərbaycan dillərinin materialının təhlilindən aydın olur ki, cümlədə xəbərlilik müxtəlif vasitələrlə - leksik, qrammatik və prosodik vasitələrlə ifadə oluna bilər. O ifadələrdə ki, predikativliyi bildirən leksik və qrammatik vasitələr yoxdur, bu vəziyyətdə intonasiya həlledici amil kimi çıxış edir. Alman dilində xəbər daxilində isim, sifət, zərf yaxud sözünü qrupları çox vaxt kopulativ

* İşarə cümlənin semantik cəhətdən düzgün olmadığını bildirir.

fellərlə, eləcə də başqa sinfə mənsub olan fellərlə birlikdə predikativ kimi işlənir. Onlar kopulativ fellər vasitəsilə cümlənin mübtədası ilə münasibətdə olur. Məsələn:

Karl ist Fahrer// Fahrer Karl//.

Təhlil göstərir ki, birləşmələrdə (Fahrer Karl) şəxs sənət və ixtisasa artıq yiyələnmiş olur. Cümlələrdə isə bu keyfiyyət sonradan yaranır (Karl ist Fahrer).

İsmlər başqa kopulativ fellərlə də əlaqəyə girərək xəbərlik funksiyasını icra edir. Məsələn: Er bleibt mein Freund// (O mənim dostum olaraq qalır //), Sie heisst Katrin // (Onun adı Katrindir) və s.

Alman dilində predikativ kimi müxtəlif nitq hissələri işləyə bilər. Yalnız sabit sözbirləşməli cümlələrdə predikativ funksiyasını yerinə yetirən söz yiyəlik halında işləyən isimlə ifadə olunur. Məsələn: Die Studenten sind anderer Meinung// (Tələbələr başqa fikirdədirlər).

Sadə və genişləndirilmiş infinitiv, hətta budaq cümlə də, predikativ kimi işlənir (Sein Wunsch ist eine Reise zu machen// Onun arzusu səyahət etməkdir), (Es wird, was seinen Fähigkeiten entspricht// İstedadına uyğun olan olacaq).

İsim, sifət və s. nitq hissələri kimi partisiplər də kopulativ fellərlə əlaqələndirilərək ümumi xəbərlərin formalaşmasına xidmət edir. Məsələn: (Die Dienststelle bleibt geöffnet // (İş yeri açıq qalır).

Azərbaycan dilində xəbərlik kateqoriyasının ifadə olunmasında həlledici rola malik olan xəbərin ifadə vasitələri rəngarəng olub, digər cümlə üzvləri ilə müqayisədə çoxsahəlidir. Xəbərin ifadə vasitələrinin təhlilindən məlum olur ki, bu vasitələrin özləri də bir-birilə müqayisədə müxtəliflik təşkil edir. Ona görə də Azərbaycan dilində xəbərin ifadə vasitələrini iki cür qruplaşdırmaq olar:

1. Fellə ifadə olunan xəbərlər və ya feli xəbərlər;
2. Feldən başqa digər nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərlər və ya ismi xəbərlər.

Məlum olduğu kimi feli xəbərlər fellə ifadə olunan xəbərlərdir. Fel cümlədə mübtədə ilə əlaqələndirilərək xəbərlik münasibəti yaradır. Bəzən dildə fellə xəbər anlayışlarının eyniləşdirilməsi halına etiraz əlaməti olaraq qeyd olunur ki, “bunlar bir-birinə yaxın olan başqa-başqa kateqoriyalardır”¹.

¹ Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı: Maarif, 1972, s. 147.

Xəbərin felin ayrı-ayrı formaları ilə ifadə olunmaları arasında da müəyyən fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur. Məs., felin əmr forması ilə ifadə olunan xəbərlə cümlələrdə hökm gələcək zamanla bağlı olduğu halda, felin xəbər forması ilə ifadə olunan cümlələrdə hökm müxtəlif zaman formaları ilə bağlı ola bilər. Azərbaycan dilində felin əmr forması ilə ifadə olunan xəbər zaman şəkilçisi qəbul etmir, çünki belə halda hökm yalnız bir zamanla, yəni gələcək zamanla bağlıdır. Məsələn: /Hə, yaxşı, gəl otur//.

Azərbaycan dilində felin müxtəlif məna növləri mövcuddur. Felle ifadə olunan xəbər felin bu və ya digər növündə çıxış edir. Bundan asılı olaraq cümlədə mübtəda-xəbər münasibətləri formalaşır. Xəbəri məlum növdə olan felle ifadə olunan cümlədə mübtəda-xəbər münasibətləri, xəbəri digər növlərdə olan felle ifadə olunan cümlədəki mübtəda-xəbər münasibətlərindən fərqlənir, çünki məlum növlü felle ifadə olunan xəbərlə cümlələrdə ifadə olunan fikirdə subyekt tərəfindən icra olunan hərəkət birbaşa obyekt üzərinə istiqamətlənir. Məs.:

/Külək qarı zərblə üzümüzə çırpırdı//

/Cəlikli kişi faytona oturdu//

Hər iki cümlədə ifadə olunan fikirdə mübtəda məlumdur (külək; cəlikli kişi). Həmin subyektlərlə onların icra etdikləri hərəkət arasındakı məlum münasibət həmin cümlələrin mübtəda-xəbər münasibətini təşkil edir. Cümlələrdə ifadə olunan xəbər də məhz bu münasibətlərdə öz ifadəsini tapır. Lakin xəbəri məchul növdə olan felle ifadə olunan xəbərlə cümlələrdə mübtəda-xəbər münasibətləri xəbəri məlum növdə olan felle ifadə olunan cümlələrdəkindən fərqlidir. Məs.: /Məhsul vaxtında yığıldı//.

Bu cümlələrdə feli xəbərin subyektə məchul olduğundan zahirə olmur. Bu cümlələrdə məntiqi obyekt qrammatik mübtəda kimi çıxış edir. Məntiqi subyektin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac olduqda, o, vasitəli tamamlıq kimi özünü göstərir. Bu, bir növ alman dilindəki bu tipli cümlələrdə olduğu kimi baş verir. Alman dilində məntiqi subyekt /von + Dativ/ halında işlənən obyekt kimi verilir. Azərbaycan dilində isə belə vəziyyətdə «tərəfindən» sözündən istifadə olunur. Məs.: /Der Brief wurde von ihm geschrieben//, /Məktub onun tərəfindən yazılıb//.

Dil materialının təhlili göstərir ki, ismi xəbər kimi işlənən nitq hissələri xəbər şəkilçisi qəbul edir və müxtəlif qrammatik formalarda olur. Məs.: 1) /Bu gün hava bürküdür//; 2) /Sənə hələ bu da azdır//, Ən böyük yurtçu balıq hökmdardır? Qələbə sonda güləndir və s.

Qarşılaşdırılan dillər üzrə xəbərin növlərinin işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək məqsədilə bədii mətn, qəzet və jurnal materialları təhlil olunmuşdur. Nəticələr cədvəllərdə öz əksini tapıb.

Alman dili materialı üzrə:

Janr / Miqdarı	Bədii əsər		Qəzet		Jurnal	
Cümlələrin miqdarı	130		122		101	
Xəbərin növü	feli xəbər	ismi xəbər	feli xəbər	ismi xəbər	feli xəbər	ismi xəbər
	140	20	106	8	91	16
	87%	13%	90%	10%	89%	11%

Azərbaycan dili materialı üzrə:

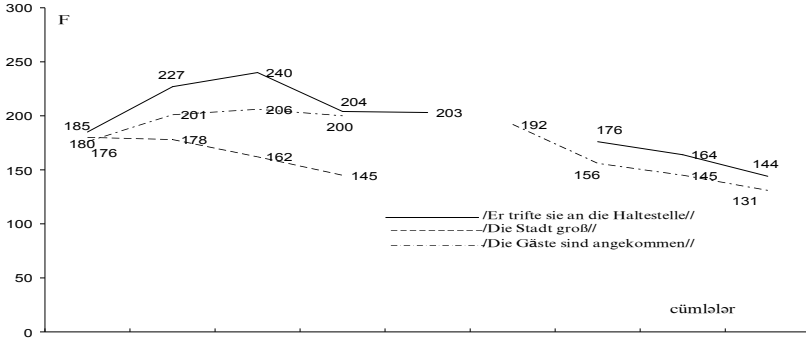
Janr / Miqdarı	Bədii əsər		Qəzet		Jurnal	
Cümlələrin miqdarı	120		47		76	
Xəbərin növü	ismi xəbər	feli xəbər	ismi xəbər	feli xəbər	ismi xəbər	feli xəbər
	8	112	6	41	6	70

Alman dili üzrə seçilmiş materialın təhlili göstərir ki, cümlələrin sintaktik quruluşundan asılı olaraq onlarda mono- və ya polipredikativ işlənə bilər. Bu da son mərhələdə cümlələrin sayı ilə xəbərlərin sayı arasında fərqin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Cədvəldən belə qənaətə gəlmək olar ki, hər üç janr üzrə cümlələrdə xəbərlik əsasən feli xəbərlə ifadə olunur. İsmi xəbərlə istifadə olunan cümlələr azlıq təşkil edir. Oxşar vəziyyət Azərbaycan dili materialında da özünü göstərir. Xəbərlinin feli xəbərlərlə ifadəsinə üstünlük verilməsi üslubi cəhətlərlə də izah oluna bilər.

Dissertasiyanın *“Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlik kateqoriyasının ifadə vasitələrinin eksperimental-fonetik təhlili”* adlanan III fəslində qarşılaşdırılan dillərdə həmin kateqoriyanın ifadə vasitələri eksperimental-fonetik təhlilə cəlb olunmuşdur. Hər iki dildə xəbərlinin ifadəsini təmin edən amillərdən biri də intonasiyadır. Cümlədə xəbərlinin ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi, onun intonasiya strukturunda da öz ifadəsini tapır. Bu faktı araşdırmaq məqsədilə tədqiqat işində eksperiment materialının təhlili aparılıb. Təhlil olunan cümlələrin intonasiya strukturlarındakı dəyişiklikləri araşdırmaq üçün onların melodik, dinamik

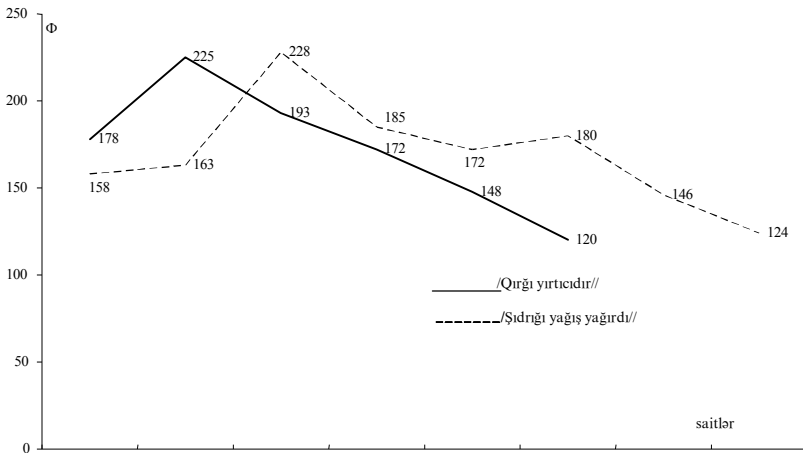
və temporal strukturlarında baş verən dəyişikliklər müəyyənləşdirilmiş və müqayisə edilmişdir. Təhlil göstərir ki, xəbərin ifadə vasitələrinin melodik göstəriciləri cümlənin ümumi melodik konturuna tabedir. Bunun üçün /Die Gäste sind angekommen// cümləsi üzrə əldə edilən melodik göstəriciləri müqayisə etmək kifayətdir (bax: Qrafik 1).

Qrafik 1

Eyni cinsli saitlərin ardıcılığını əks etdirən cümlələrin melodik göstəriciləri həmin cümlələrin intonasiya dəyişikliyi üzrə məlumat əldə etməyə imkan verir. Bunun üçün “Qırğı yırtıcıdı” və “Şıdırğı yağış yağırdı” cümlələrinin intonasiya strukturlarını müqayisə edərkən (bax: Qrafik 2).

Qrafik 2

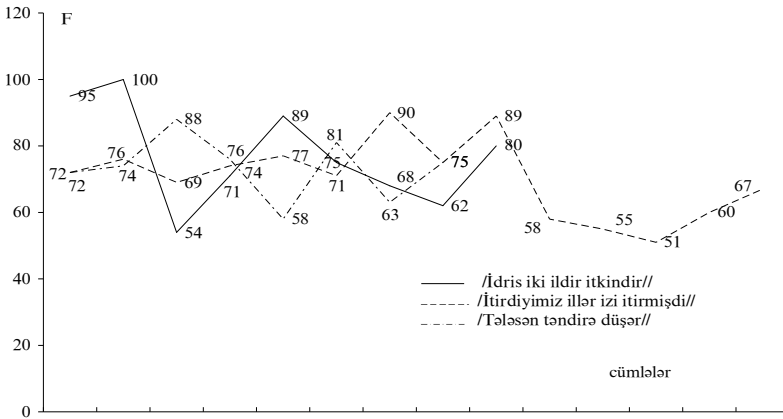
Melodik komponentin göstəricilərinin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, ümumi cümlə üzrə orta ton tezliyinin qiyməti xəbərlinin

ifadəsinə xidmət edən sözün ton tezliyinin qiymətindən xeyli yüksəkdir, məs.: Gülüş külü süpürdü// cümləsi üzrə bu fərq 156-nın 122 hs. olan nisbətədir.

Şübhəsiz, xəbərliyin ifadə vasitələrindən asılı olaraq cümlələrin temporal strukturlarında da dəyişikliklər baş verir. //Er trifft sie an der Haltestelle // Die stadt ist gross // Die Gaste sind angekommen // cümlələrinin diktorlar üzrə təhlilindən məlum olur ki, cümlələrin əvvəlində temporal göstəricilər son mövqedə işlənən saitlərin temporal göstəricilərlə müqayisədə daha yüksəkdir. Azərbaycan dili materialı üzrə bu parametrlə bağlı dəyişiklikləri aşağıda verilmiş qrafikdəki cümlələrin göstəriciləri əsasında müəyyənləşdirə bilərik (bax: Qrafik 3)

İstər alman, istərsə də Azərbaycan dili materialı üzrə cümlələrin temporal parametrlərinin təhlilindən aydın olur ki, cümlələrdə maksimum zaman sərfi başlanğıcda müşahidə olunur. Xəbərliyin ifadəsinə xidmət edən söz də cümlədə son mövqe ilə bağlı olduğundan onun temporal göstəriciləri cümlə üzrə orta temp göstəricisindən aşağıdır.

Qrafik 3

Alman və Azərbaycan dilləri üzrə cümlələrdə xəbərliyin ifadə vasitələrinin dinamik strukturlarının təhlilinə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, nəqli cümlələrin hamısında sona doğru intensivlikdə zəifləmə baş verir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, cümlədə xəbərliyin ifadə vasitəsinin dəyişməsi həmin cümlənin ümumi dinamik strukturuna təsir göstərmir. Xəbərliyin ifadəsinə feli xəbərin xidmət etdiyi “Er trifft sie an der Haltestelle” cümləsində “trifft” sözünün intensivlik qiyməti 80 db olduğu halda, cümlə üzrə orta göstərici 73 db təşkil edir. Bu fərqi mövcudluğu ondan irəli gəlir ki, xəbərliyin daşıyıcısı olan söz başlanğıca yaxın mövqe-

dədir. O cümlələrdə ki, xəbərlinin ifadə vasitəsi son mövqedə qərarlaşır, bu halda, əks vəziyyət müşahidə olunur (//Die Gäste sind angekommen//; İdris iki ildir itkindir//). Eyni vəziyyət /Gülüş külü süpürdü// /Güclü külək külü süpürdü// /Üzgüçümüz üçüncüdür// cümlələrinin intensivlik qiymətlərinin təhlilində də müşahidə olunur.

Cümlənin ümumi dinamik strukturundan aydın olur ki, intensivlik başlanğıcda yüksəkdir, sona doğru tədricən zəifləyir.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində tədqiqatın nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Müqayisə olunan alman və Azərbaycan dilləri müxtəlif sistemli dillər olsalar da, onların hər ikisi üçün xəbərlilik kateqoriyası səciyyəvidir. Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlilik kateqoriyası ilə bağlı müəyyən tədqiqat işləri yerinə yetirilsə də, o, struktur-semantik baxımdan lazımınca tədqiq olunmayıb.

2. Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlilik leksik, qrammatik və fonetik vasitələrlə ifadə olunur. Cümlədə ifadə olunan fikirlə bağlı hökmün verilib-verilməməsi cümlənin məhz bu xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Cümlə o vaxt öz kommunikativlik funksiyasını uğurla yerinə yetirə bilir ki, o özündə xəbərlilik xüsusiyyətlərini əks etdirmiş olsun.

3. Xəbərlilik kateqoriyası alman və Azərbaycan dillərində cümlənin yaranmasını təmin edən əsas amillərdən biridir. Hər bir cümlənin semantik-sintaktik strukturu məhz danışıq prosesində formalaşır və o, situativ xarakter daşıyan danışıq vahididir.

4. Xəbərlilik cümlənin fel sahəsi ilə bağlıdır. Cümlədə fel xəbərlilik üçün səciyyəvi olan üç əlaməti (reallığı, zamanı və şəxsi) təmsil edir. Alman və Azərbaycan dillərində cümlə daxilində mübtəda-xəbər münasibətlərində, əsasən, uzlaşma əlaqəsi mövcuddur. Xəbərin daşdığı morfoloji əlamətlər nəzərdə tutulmuş subyektlə uzlaşır.

5. Cümlədə xəbərlilik həm fellə, həm də digər nitq hissələrinin iştirakı ilə ifadə olunur. Xəbərlilik yalnız fel formaları ilə deyil, həm də müəyyən intonasiya ilə ifadə olunur.

6. Müqayisə olunan hər iki dildə xəbər subyektdən başqa bütün digər üzvləri öz ətrafında birləşdirərək mərkəz yaradır. Hər iki dildə fellə ifadə olunan xəbərlər cümlənin əsasını təşkil etməklə, cümlənin semantik yükünü öz üzərinə götürür.

7. Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası ya morfoloji əlamətlərlə, ya da morfoloji əlamətlərsiz əmələ gəlir.

8. Hər iki dildə intonasiya cümlənin kommunikativ növünün fərqləndirmə vasitəsi olmaqla bərabər cümlədə xəbərlinin də ifadəsinə xidmət edir. Bundan əlavə olaraq cümlənin intonasiya strukturunda dəyişiklik baş verir ki, bu da özünü melodik, dinamik və temporal parametrlərdəki dəyişikliklərdə göstərir.

Tədqiqat işinin əsas məzmununu müəllifin aşağıdakı çap olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır.

1. Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlilik kateqoriyasının bəzi

məsələləri. // “Xarici dil tədrisinin nəzəri və praktik məsələləri” konfransı. Xəzər Universiteti Bakı, 20 may 1995-ci il. s. 118.

2. Xəbərlik kateqoriyası və onun tədqiqinə dair. // Xəzər xəbər, №-193, Bakı, 15.09.2005. s. 34-35.

3. Alman və Azərbaycan dillərində ismin qrammatik kateqoriyalarının müqayisəsinə dair. // Pedaqoji Universitet xəbərləri, №-4, Bakı-2000. s. 185-187.

4. О категории предикативности в немецком и Азербайджанском языках. // Dilçiliyin və dillərin tədrisinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları; 9-10 noyabr, Bakı, 2007. s. 281-285.

5. Azərbaycan dilində xəbərlik kateqoriyasının ifadə vasitələri. // ADU-nun Elmi xəbərləri, 2008, №-4, s. 159-162.

6. Predikativliyin ifadə vasitələri. // Elm ilinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” II Respublika elmi konfransının materialları; 21-22 may, 2009, I hissə, s. 249-254.

7. Особенности предикативности в немецком и азербайджанском языках. // Современные гуманитарные исследования. №-2 (27) 2009, Москва, с. 90-93.

8. Dilçilikdə xəbərlik kateqoriyası problemi. // Alman dili fakültəsinin müstəqil fəaliyyətinin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransın tezisləri (19 dekabr 2009), Bakı, 2010, s. 53-54.

9. Cümlə intonasiyasının bəzi xüsusiyyətləri haqqında. // Ümummilli lider H.Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə Universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” III Respublika elmi konfransı, Bakı, 15-17 aprel 2010, I hissə, s. 158-162.

10. Alman dilçiliyində xəbərlik problemi. // Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş konfrans, Gənc tədqiqatçıların ümumrespublika elmi konfransı. Qafqaz Universiteti, 6-7 may 2010, s. 540-541.

11. Alman və Azərbaycan dilçiliyində xəbərlik kateqoriyasının müqayisəsi. // “Mədəniyyətlərəarası dialoq: lingvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər” Beynəlxalq Elmi Konfransı, 25-26 noyabr 2010-cu il, Bakı, Azərbaycan, s. 141-142.

12. Alman və Azərbaycan dillərində xəbərlik kateqoriyasının ifadə vasitələri və melodik komponentin təhlili // Bakı Avrasiya Universiteti. Respublika elmi-praktik konfransı. 15.03.2011. s. 98-99.

13. Sintaqmatik üzvlənmədə intonasiyanın roluna dair // Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. № 3/2011. s. 35-38.

14. К изучению интонационной характеристики предикативности (на материале немецкого и азербайджанского языков) // Полтавский Национальный Педагогический Университет им. В.Г.Короленко, вып.9, Полтава, 2011, стр. 87-92

15. Xəbərlik kateqoriyasında melodik komponentlərin təhlili // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2012, səh. 369-373, Müəllimlər İnstitutu

**Категория предикативности в немецком языке и её соответствие
в азербайджанском языке**

Резюме

Диссертационная работа посвящена актуальной проблеме – категории предикативности. Исследование выполнено на материале немецкого и азербайджанского языков. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет, цель и задачи исследования, новизна, теоретическая и практическая значимость диссертации, и излагаются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава под названием «Категория предикативности и исторический экскурс к ее исследованию» посвящена истории исследованию проблемы. В данной главе дается критический обзор литературы по исследуемой проблеме.

Вторая глава, названная «Средства выражения категории предикативности в немецком и азербайджанском языках» посвящена анализу средств выражений категории предикативности в немецком и азербайджанском языках. В данной главе на материале двух языков анализируются средства выражения категории предикативности. Подчеркивается важность фонетических, лексических и грамматических средств во выражении категории предикативности.

В третьей главе под названием «Экспериментально-фонетических анализ средств выражений категории предикативности в немецком и азербайджанском языках» описываются результаты экспериментально-фонетического анализа категории предикативности в немецком и азербайджанском языках. Выявляются интонационные особенности предикативности в немецком и азербайджанском языках, выраженными разными способами.

В заключении обобщаются результаты проведенного исследования.

**The category of predicativity in German and its
equivalents in Azerbaijani**

Summary

The present dissertation is dedicated to the category of predicativity – one of the debatable and topical problems in linguistics. The research has been carried out on the materials of the German and Azerbaijani languages.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of used literature.

The Introduction substantiates the choice and topicality of the theme, determines the aims and purposes, object and subject, theoretical and practical significance, methods of investigation and specifies the structure of the dissertation.

The first chapter titled “The category of predicativity and a view on its history of research” deals with the category of predicativity and the history of its investigation in linguistics. Here the researches related to this problem are subjected to criticism and personal attitude is expressed.

The second chapter of the dissertation named “The means of expression of the category of predicatively in the German and Azerbaijani languages” is devoted to the ways of expression of the category of predicativity in the German and Azerbaijani languages. The investigation carried out on the materials of both languages shows that the ways of expression of the said category are different. The importance of lexical, grammatical and phonetic means of expression of the category of predicativity is shown. The activity of this or that means of expression depending on the context is determined.

The third chapter of the dissertation “The experimental and phonetically analysis of the means of expressions the category of predicativity in the German and Azerbaijani languages” deals with the experimental-phonetic analysis of the ways of expression of the category of predicativity in the German and Azerbaijani languages. The experimental material has been analyzed on the computer program. The intonational peculiarities of the ways of expression are also considered. In order to prove her point of view the author has made use of tables and graphs.

The Conclusion summarizes the main results of the dissertation.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ХАГИГАТ АСЛАН кызы ГАДЖИЕВА

**КАТЕГОРИЯ ПРЕДИКАТИВНОСТИ
В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ЕЁ СООТВЕТСТВИЕ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Специальность: 10.02.04. – Германские языки
10.02.19 – Теория языков

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2012